

# Társadalmi szerkezet



# Középosztály(ok) Magyarországon és Európában

Tóth István György

10.61501/TRIP.2016.4

A középosztály mérete, stabilitása, viselkedése alapvetően határozza meg a társadalom szerkezeti felépítését és működését (Pressman 2007). Ahol – egyéb tényezők változatlansága mellett – nagyobb a középosztály létszáma, ott kisebbek az egyenlőtlenségek, alacsonyabb szintű a társadalom polarizáltsága. A középosztály általában, szavazataival és adófizetése révén aktívan vesz részt a társadalom stabil, kiszámítható működésében. A szélesebb középosztállyal rendelkező társadalmaknak alaposabb érdeke fűződhet a demokratikus berendezkedés fenntartásához, mint az oligarchikusabb, nagyobb egyenlőtlenségekkel jellemzett társadalmaknak.

A rendszerváltás nagy ígérete volt, hogy Magyarország társadalomszerkezete hasonlatos lesz a stabil, erős középosztályokkal jellemzett európai országokéhoz. 1990 óta viszont kiderült, hogy ez a folyamat a vártnál lassabban halad; sőt az erős tulajdonosi középosztály hiánya éppenséggel az új magyar köztársasági berendezkedés és gazdasági-társadalmi működésmód kialakulásának egyik gátja lett. Magyarul (bármilyen tautologikusan is hangzik): egy erős középosztály megléte épp a feltétele lett volna az erős középosztály kialakulásának. És persze ma is az (Tóth 2016a).

Jelen tanulmány<sup>1</sup> hét fő részre tagolódik. Először a középosztály definíciójával, majd a magyar középosztály helyzetének leírásával foglalkozom. Ezután nemzetközi összehasonlításban áttekintem, hogy mit tudunk a mai magyar középosztály relatív pozíciójáról. Ezt követően néhány, a magyar középosztály gyengeségének okaival kapcsolatos érvelést ismertetek, majd egy friss kutatás alapján beszámolok arról, hogy számos európai országban milyen szerepet játszottak a középosztályok a gazdasági válság időszakában, illetve a gazdasági válságnak milyen hatása volt a különböző európai országok középosztályaira. A hatodik részben a válság és az azt követő időszak középosztályokra gyakorolt hatása a téma. A tanulmányt a következtetések összefoglalása zárja.

---

<sup>1</sup> A tanulmány az NKFI Hivatal által támogatott „*Makro sokkok – mikro válaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon – A TÁRKI Háztartás Monitor kutatás*” címmel futó K 113248. számú (OTKA) kutatás megalapozó tanulmánya.

## 1. A középosztály: jövedelem, vásárlóerő, anyagi biztonság

Közgazdasági értelmezésekben/elemzésekben középosztályba tartozni annyit tesz, mint a jövedelemeloszlás közepén elhelyezkedni. Magának a „közép”-nek a definíciója azonban nem annyira egyszerű, mint amilyennek látszik. Először is, a „középtérték” körüli sáv szélessége többféleképpen definiálható. Másodsor, nem triviális, hogy egy nemzetközi összehasonlításban országonként ugyanolyan szélesnek kell-e lennie ennek a sávnak, de az sem, hogy a középréteget a népességi középtértékhez képest szimmetrikusan kell-e meghatározni. Atkinson és Brandolini (2013) felhívják a figyelmet, hogy a jövedelmi közép alternatív definíciói mellett a társadalomszerkezetre vonatkozó ellentmondó következtetésekre juthatunk.

Ebben a tanulmányban többek között amellett érvelek, hogy Magyarországon a jövedelmi középhez tartozók nem tekinthetők a szó szociológiai értelmében vett „középosztálynak”. Ezért a jövedelmi alapú kategorizálás során mellőzöm a „középosztály” szót, helyette a jövedelmi középréteg kifejezést fogom használni. Hasonlóan ahhoz, amit egy nemrég befejezett kutatási jelentés tartalmazott (lásd Vaughan-Whitehead ed. 2016) a jövedelemeloszlás középtértékétől 20%-kal feljebb, illetve lejjebb levőket nevezzük (jövedelmi) középrétegnek. Akiknek ennél kevesebb van, de még a szegénységi küszöb (általában a medián jövedelem 60%-a) fölötti jövedelemmel rendelkeznek, azokat az „alsó jövedelmi középrétegbe” soroljuk. Azokat, akik a medián jövedelem 120%-a és 200%-a közötti jövedelemmel rendelkeznek „felső jövedelmi középréteghez” tartozónak nevezzük. Végül pedig, akik a medián 200%-ánál több jövedelemmel rendelkeznek, „jómódúnak” fogjuk címkézni.

A jövedelmi középhez tartozás azonban csak egy (ráadásul nem is feltétlenül elégséges) eleme a középosztályi létnek. A közgazdászok közül Atkinson és Brandolini (2013) hívják fel a figyelmet arra, hogy a vagyoni és a foglalkozási jellemzőket is tekintetbe kell venni a középosztály definíciójához. A szociológiai irodalom ennél lényegesen tágabban definiálja határokat és társadalmi osztályról, státusról beszél (Goldthorpe 2012; Kolosi 1987; 2000). A neoweberianus és a neomarxista tradíció felfogásában egyaránt az egyének életesélyeit a társadalom alján, közepén és tetején is a munkamegosztásban, a foglalkozásszerkezetben, illetve az újraelosztás rendszerében elfoglalt hely szabja meg (a neomarxistáknál ezt kiegészíti még a termelőeszközökhöz való viszony, mint struktúra-alakító tényező is). Más, nem kevésbé befolyásos szociológiai elméletek a társadalmi osztály lényegéhez (ennélfogva a középosztályokéhoz is) sorolják a kulturális tőke, életstílus, ízlés, fogyasztási minták, kulturális azonosulás különböző formáit (lásd például Bourdieu, 1983, Devine *et al.* eds. 2004). Végezetül, a középosztályhoz tartozásról megalkotják a maguk sajátos definícióit a politikusok és tágabb értelemben a közpolitika formálói is (lásd például US Department of Commerce 2010).

Utóbbi meghatározásokban nagyobb hangsúly helyeződik az életszínvonalra és a fogyasztási perspektívákra.

Összefoglalva, a középosztályhoz tartozás anyagi helyzetet érintő ismérvei tehát a következők lehetnek:

- A társadalom főáramához sorolható fogyasztási és életviteli minta követéséhez elégséges jövedelem.
- Megfelelő nagyságú vagyon és megtakarítás ahhoz, hogy a család adott esetben képes legyen váratlanul felmerülő kiadások fedezésére anélkül, hogy ettől megrendüljön az anyagi biztonsága.
- Elegendő tartalék, hogy kisebb-nagyobb jövedelemkiesések (például betegség vagy munkaképesség-vesztés) esetén át tudják vészelni a nehezebb periódusokat.
  - Megfelelő lakhatási körülmények, esetleg saját autó.
  - Képesség arra, hogy gyermekeik iskoláztatását finanszírozzák.
  - Képesség a saját jövedelmi és fogyasztási pálya életcikluson belüli kismítására (például nyugdíjcélú megtakarításokkal való rendelkezés).

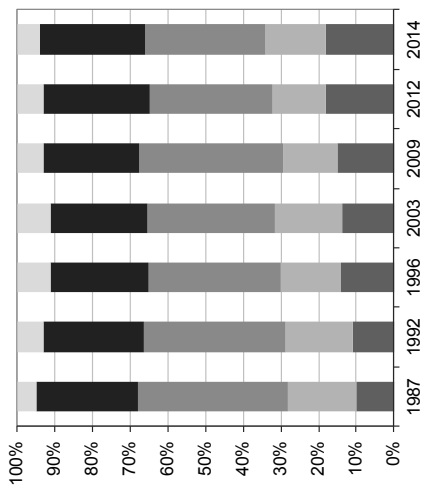
Meg kell jegyezni, hogy ezeknek a feltételeknek a teljesítése eltérő mértékű kihívásokat jelent a különböző országokban. A jóléti állam, az egészségügyi és az oktatási szolgáltatások, nyugdíjrendszerek kiépültsége az egyes európai országok között is lényegesen eltér, nem beszélve azokról a különbségekről, amelyek a kontinens országait elválasztják akár az OECD nem európai országaitól, akár az alacsonyabb fejlettségű országoktól. Az a mód, ahogy tehát a társadalom tagjai a saját és gyermekeik egészségi és oktatási ellátásáról gondoskodni tudnak (tehát végső soron a jóléti állam kiterjedtsége és szervezetsége), a középosztályi életfeltétel-rendszernek is (elég fontos) része.

## 2. A „jövedelmi közép” jelentése Magyarországon

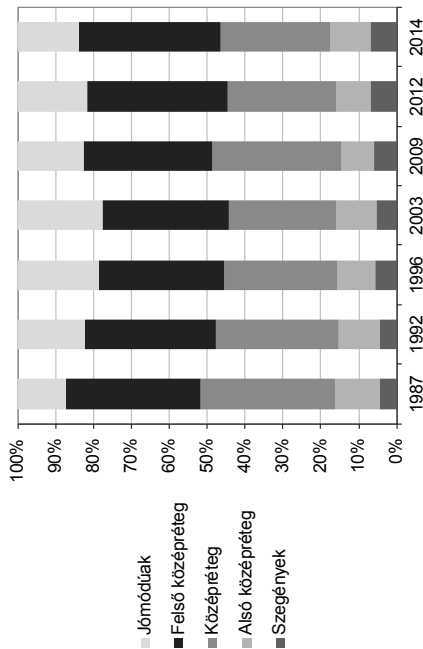
A jövedelmi középrétegek relatív aránya Magyarországon viszonylag magas. 2014-ben a magyar népesség körülbelül háromnegyede tartozott a medián 60%-a és 200%-a közötti jövedelemsávba (a háztartások nettó ekvivalens jövedelmei alapján képzett rangsorban). Ebből körülbelül 16% volt az „alsó-közép” (medián 60%-a és 80%-a között), 32% a „közép-közép” (a medián 80%-a és 120%-a között) és mintegy 28%-a a „felső-közép” rétegek (a medián 120%-a és 200%-a között) aránya. Ez egyben azt is jelenti, hogy Magyarországon a jövedelmi egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban nem tekinthetők extrémnek, akár az EU-, akár az OECD-országokhoz hasonlítjuk őket (Ward *et al.* eds. 2009; OECD 2008; 2011; 2015; Tóth 2014).

1. ábra. Az egyes jövedelmi rétegek népességaránya és részesedése az összes jövedelemből, 1987–2014 (%)

1/a. ábra. Az egyes jövedelmi rétegek részaránya a teljes népességben



1/b. ábra. Az egyes jövedelmi rétegek részaránya az összes jövedelemből



Forrás: 1987: KSH Jövedelem-felvétel; 1992, 1996: Magyar Háztartás Panel; 2001–2014: TÁRKI Háztartás Monitor.  
Megjegyzés: A jövedelmrétegek a háztartások ekvivalens jövedelmének medjánjához viszonyított csoportok.

Az egyes jövedelmi rétegek népességarányainak és az összes jövedelmekből való részesedésének időbeli alakulását jól illusztrálja az *1/a. és 1/b. ábra*. Míg a jövedelmi szegények 1987-ben a magyar népesség mintegy 10%-át tették ki, és ez a csoport az összes háztartási nettó jövedelem mintegy 4%-ával rendelkezett, addig 2014-ben (akkor a teljes népesség mintegy 18%-át kitevő) jövedelmi szegények az összes jövedelem 7%-át tudhatták magukénak. Az eloszlás másik végén a társadalom 5%-át kitevő jómódúak 1987-ben körülbelül a jövedelmek 13%-át birtokolták, míg 2014-ben az akkori jómódúak összesen mintegy a jövedelmek 16%-át tudhatták magukénak<sup>2</sup>. Eközben a középső jövedelmi rétegek mérete 40%-ról 32%-ra, jövedelmi részesedésük pedig 35%-ról 29%-ra esett ugyanebben az időszakban.

Az azonban, hogy valaki a jövedelmi rangsor közepén van, nem jelenti azt, hogy a szociológiai értelemben vett középosztálynak is a tagja. További részletes érvelés helyett elég tanulmányozni e tekintetben az *1. táblázatot*, amelyben az EU által ajánlott anyagi deprivációs mérőszám (lásd erről bővebben B. Kis és Gábos (2016) tanulmányát ebben a kötetben) elemeinek értékét mutatjuk be a különböző jövedelmi rétegekben.

Jól látszik, hogy a jövedelmi középréteg gyenge, erőforrásai a decens léthez nem elégségesek és nincsenek tartalékai egy akár kisebb jelentőségű válsághelyzet kezelésére sem: a magyar jövedelmi középréteg háromnegyedének gondot okozna egy váratlan kiadás (drágább autóalkatrész, tönkrement mosógép, csőtörés stb.) fedezetének az előteremtése, mintegy kétharmada, habár szeretne, nem engedhet meg magának egy egyhetes nyaralást, egyharmadának probléma a rendszeres húsfogyasztás stb. (Tóth 2016b).

Az *1. táblázatból* az is jól látszik, hogy a legfelső jövedelmi csoport, a „jómódúak” között is egyharmadnyian számolnak be arról, hogy egy váratlan kiadás gondot okozna nekik, és minden ötödik jómódú háztartás említi, hogy nem engedhetne meg magának egy egyhetes nyaralást. Ez jól mutatja azt is, hogy az anyagi depriváció magas népességbeli aránya Magyarországon nem egyik vagy másik népességcsoport szegénységének a mutatója, hanem annak, hogy a magyar társadalom egésze tartozik az európai eloszlás aljához (lásd még Lelkes *et al.* 2009).

---

<sup>2</sup> Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a koncentráció nyilvánvalóan jelentősen alábecsültnek tekinthető. Valójában a survey típusú felvételekből kimaradó, a jövedelmi ranglétra legtetetején elhelyezkedő háztartások mintegy 2-3%-a az összes jövedelem több mint 20%-ával rendelkezik: ezt az itt idézett adatfelvételek „nem látják”, azaz hiányoznak a mintából (B. Kis–Tóth 2016).

1. táblázat. *Depriváltak aránya a különböző jövedelmi rétegekben Magyarországon, 2014 – azok aránya, akiknek az esetében előfordult az adott probléma (%)*

Anyagi-deprivációs itemek	Sze- gény	Alsó jö- vedelmi közép	Jöve- delmi közép	Felső jöve- delmi közép	Jómódú	Teljes minta
Képtelenek váratlan kiadás fedezésére.	93	92	75	56	31	73
Nem engedhetnek meg maguknak egy hét nyaralást az otthonukon kívül.	89	81	68	46	21	65
Nem engedhetnek meg maguknak húsfogyasztást kétnaponta.	69	51	35	18	4	37
Anyagi okokból nincs autó.	57	36	19	9	2	25
Nem engedhetik meg maguknak a lakás rendes fűtését.	49	26	12	7	0	19
Előfordult fizetési elmaradás pénzhiány miatt.	34	20	8	6	3	14
Anyagi okokból nincs automata mosógép.	22	9	1	0	0	6
Anyagi okokból nincs telefon.	12	2	1	1	0	3
Anyagi okokból nincs színes tévé.	2	1	0	0	0	0
<i>Legalább három elem hiánya a fenti kilencből (anyagilag deprivált)</i>	<i>81</i>	<i>64</i>	<i>42</i>	<i>22</i>	<i>5</i>	<i>44</i>
<i>Legalább négy elem hiánya a fenti kilencből (anyagilag súlyosan deprivált)</i>	<i>69</i>	<i>42</i>	<i>20</i>	<i>10</i>	<i>0</i>	<i>28</i>

*Forrás:* saját számítás a TÁRKI Háztartás Monitor 2014 alapján.

A nemzetközi összehasonlítással még részletesebben fogunk foglalkozni a következő fejezetben. Most előbb a hazai középrétegek tágabb értelemben vett anyagi helyzetét vizsgálom. Korábbi, a magyar társadalomszerkezettel foglalkozó, elméleti alapjait tekintve neoweberianus megközelítések kísérleteket tettek arra, hogy a különböző társadalmi osztályok relatív nagyságát többdimenziós módszerekkel megbecsüljék (Fábián–Kolosi–Róbert 2000; Fábián–Róbert–Szívós 1998; Kolosi–Keller 2010; Kolosi–Pösch 2014). Ők valamennyien megegyeznek abban, hogy a relatív jövedelem mellett más dimenziókat is be kell emelni a középosztályok meghatározásába (lakhatás, vagyon, megtakarítások, tartós fogyasztási cikkekkel való rendelkezés, kulturális fogyasztás, életstílus-elemek).

Kolosi és Keller (2010), akik az 1980-as évek meghatározó társadalmi szerkezet vizsgálatának módszertanából kiindulva egy (a jövedelem, vagyon és lakáskörülmények dimenzióit, illetve a foglalkozást magába foglaló) tár-



sadalmi státus index segítségével becsülték meg a középosztályok részarányát, arra jutottak, hogy a rendszerváltást követően jelentősen szélesedett az elitbe és különösen a deprivált rétegekbe tartozóknak az aránya, miközben erőteljesen leszűkült a középosztályok részaránya. Eredményeik szerint a felső középosztály és a középosztály együttes részaránya 1992 és 2009 között 49%-ról 38%-ra csökkent (Kolosi–Keller 2010: 121.).

Fábián (2015), követve a korábbi kutatások módszertanát (lásd Kolosi 1987; 2000; Fábián–Kolosi–Róbert 2000; Kolosi–Keller 2010; Kolosi–Pósch 2014), jövedelmeket, vagyont (lakás és tartós fogyasztási cikkek), illetve fogyasztást kombinál a társadalmi osztályok definíciójához. Tipológiája a társadalmi rétegződés öt kategóriáját körvonalazza. Az alsó státuscsoportba szorult a népesség 36%-a, az alsó-középbe a népesség 30%-a tartozik, tehát a magyar társadalom durván kétharmada fogyasztási, vagyoni és kulturális jellemzőiket tekintve alacsonyabb státusú, mint a szociológiai értelemben vett középosztály. Körülbelül 20% tartozik a középosztályba, újabb 10% sorolódik a felső középosztályba és mintegy 4% tekinthető a felső osztály tagjának. Meg kell jegyezni, hogy ez a mérés nagyjában-egészében összhangban van a korábbi, fent emlegetett vizsgálatokkal.

2. táblázat. *A különböző társadalmi osztályok mérete, jövedelme és megtakarításai 2014-ben*

Osztályhelyzet	Népességarány, háztartások, %	A háztartások nettó elkölthető jövedelme az átlag százalékában	Egy főre jutó nettó jövedelem az átlag százalékában	Folyó megtakarítások* az átlag százalékában
Felső osztály	4	267	236	400
Felső középosztály	11	158	135	207
Középosztály	20	124	119	122
Alsó középosztály	29	88	90	67
Alsó osztály	36	57	70	44

*Forrás:* saját számítások Fábián (2015) alapján.

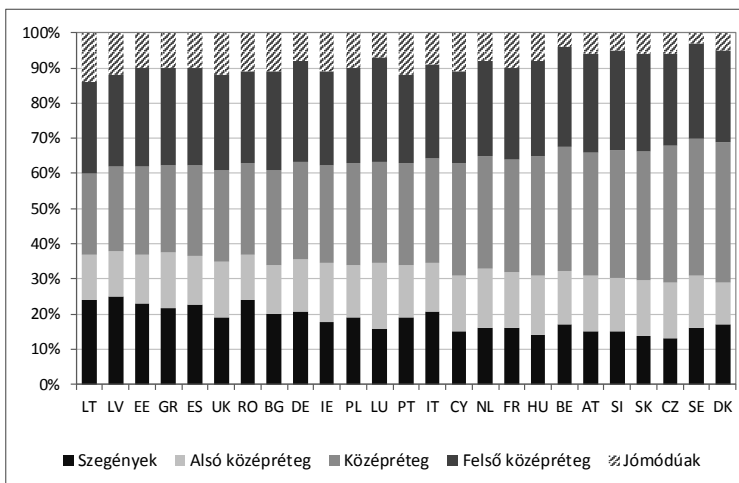
*Megjegyzés:*  $N = 1739$ . \*folyó megtakarítások = jövedelmek – folyó kiadások (élelmiszerre, lakáskiadásra és hiteltörlesztésre).

A felső három státuscsoportba tartozók (tehát a szélesebb értelemben vett középosztály tagjai) Budapesten és más városokban laknak, a többséghez képest lényegesen jobb lakáskörülmények között. Az alacsonyabb státuscsoportok tagjai idősebbek és általában nagyobb háztartásokban élnek, valamint – és ez nagyon fontos – a munkaerőpiachoz való kapcsolódásuk lényegesen alacsonyabb fokú, mint a magasabb státuscsoportoké. Ezzel nyilván szoros

összefüggésben van az, hogy az alacsonyabb státuscsoportok iskolázottsága jelentősen elmarad a magasabb státusúakétól: a felsőfokú végzettségük rendkívüli mértékben alulreprezentáltak a depriváltak között, viszont erősen felülreprezentáltak a felsőbb státusúak között (Fábián 2015).

Ez ismét felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar társadalom szerkezetében alapvető torzulás tapasztalható: nagyon jelentős az alacsonyan képzett, marginalizált, deprivált csoportok (*underclass*) aránya (Kolosi 2016; Köllő 2009). Azok viszont, akik elég megtakarítással és folyó jövedelemmel rendelkeznek egy középosztályos kiadási szerkezet megfinanszírozásához, kevesen és nem is középen vannak ma Magyarországon. Egymást követő szociológiai vizsgálatok szerint ez utóbbi, tehetősebb csoport (a szociológiai értelemben vett középosztály) valahol ott kezdődik, ahol a népesség jövedelemmel mért alsó kétharmada (és ezzel a jövedelmi középréteg is) véget ér.

2. ábra. Az egyes jövedelmi osztályok mérete az európai országokban, 2011 (%)



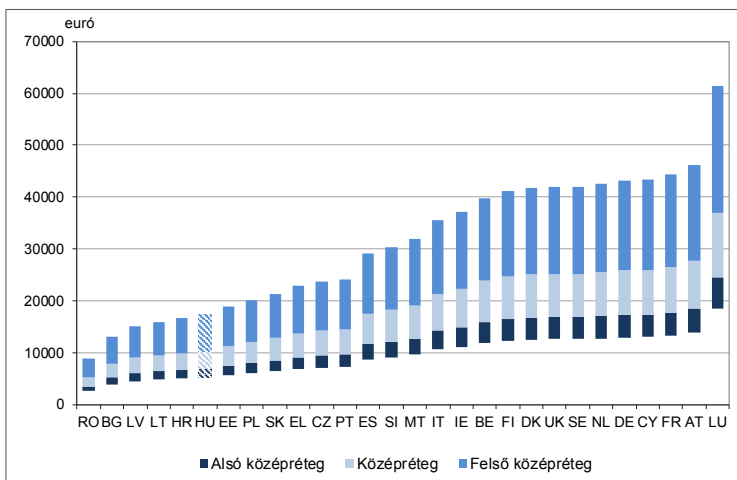
*Forrás:* EU-SILC adatok alapján Vaughan-Whitehead (ed. 2016: 3.) Executive Summary.  
*Országnevek rövidítése:* AT – Ausztria, BE – Belgium, BG – Bulgária, CZ – Csehország, CY – Ciprus, DE – Németország, DK – Dánia, EE – Észtország, ES – Spanyolország, FI – Finnország, FR – Franciaország, GR – Görögország, HR – Horvátország, HU – Magyarország, IE – Írország, IT – Olaszország, LT – Litvánia, LU – Luxemburg, LV – Lettország, MT – Málta, NL – Hollandia, PL – Lengyelország, PT – Portugália, RO – Románia, SE – Svédország, SI – Szlovénia, SK – Szlovákia, UK – Egyesült Királyság.

### 3. Nemzetközi kitekintés I.: relatív és abszolút perspektívában

Mint láttuk, a magyar népesség kb. egyharmada található a szűk értelemben vett középső jövedelmi sávban. Ez nagyobb arány, mint amit az európai országok többségében találhatunk, de van néhány ország, ahol jóval szélesebb (Dánia, Svédország, Csehország) vagy hasonlóan széles (mint Belgiumban, Ausztriában vagy Szlovéniában) a jövedelmi középréteg, lásd 2. ábra. Mindez egybecseng azzal, hogy általában véve is a magyar jövedelmi egyenlőtlen-ségek mértéke nemzetközileg nem kirívóan nagy (Tóth 2014).

Megint azt látjuk tehát, hogy ha csak a jövedelemarányokat nézzük, ezt akár „jó hírek” is tekinthetnénk. Az egyes magyar jövedelmi rétegek vásárlóereje, összehasonlítva más európai országok hasonló relatív pozíciójú rétegeivel azonban ennél sokkal kedvezőtlenebb képet mutat.

3. ábra. A jövedelmi középréteg alcsoportjait meghatározó jövedelemhatárok vásárlóerő-paritáson számítva az EU-országokban, 2011 (euró)



Forrás: az EU-SILC 2014, 2014 augusztusi verzió alapján Social Situation Monitor, <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1049&langId=en>

Megjegyzés: az osztályhatárokat a decilisátlagok közelítik (alsó középosztály: a 2–4. decilisek átlagai, középosztály: 4–7. decilisek átlagai, felső középosztály: 7–10. decilisek átlagai).

Az egyes jövedelmi rétegek töréspontjait vásárlóerő-paritáson nemzetközileg összevetve látszik, hogy a magyar jövedelmi középréteg legtehetősebbjei legfeljebb akkora vásárlóerővel rendelkeznek, mint például a portugál középréteg legkevesbé tehetősei (3. ábra). Aki ma Magyarországon a felső

középrétegbe tartozik, az nagyjából akkora vásárlóerővel rendelkezik, mint a spanyol, a szlovén vagy a máltai középrétegek, de például többségükben nem tudják elérni az osztrák középrétegek szintjét.

Vagyis ismét azt mondhatjuk, hogy nem egyik vagy másik rétegünk sze­gény, hanem a magyar gazdaság egészének jelentős a vásárlóerő-paritáson számolt elmaradása az EU tagállamainak elsőprő többségéhez képest, akár a nagy gazdasági aggregátumokat (lásd Oblath 2014), akár a lakossági fogyasztást (Szivós 2014) tekintjük.

#### *4. A magyar középosztály gyengeségének néhány historikus oka*

A középosztályosodási folyamat történeti elemzésekor azt célszerű számba venni, hogy milyen behatások érték a középosztály társadalmi bázisának (a köztisztviselői rétegnek, a szellemi szabadfoglalkozásúaknak és a vállalkozóknak) a társadalomban betöltött szerepét, helyzetét és funkcióját. Ezek együttes bemutatása vezethet el annak megértéséhez, hogy miért is gyenge ma a magyar középosztály. A tanulmánynak ebben a részében három historikus tényezőt sorolok fel. Nem állítom, hogy ez a felsorolás kizárólagos; lehetnek más okok is<sup>3</sup>. Azt sem állítom, hogy az alábbi tényezők közül mindegyiknek ugyanakkora a súlya. Azt viszont állítom, hogy az alábbi felsorolásban szereplő hosszabb és rövidebb távú történelmi trendeket és eseményeket nem lehet kihagyni egy teljességre törekvő számvetésből<sup>4</sup>.

Az első ilyen tényező egy történelmi közhely: a középosztály Magyarországon soha nem volt igazán erős. A magyar társadalmat a két világháború között erős vagyonkoncentráció, a kis- és középvállalati szektor alulfejlettsége, az ország kétharmadának elvesztését követően nagymértékben funkciótlan­ná és deklasszálttá váló, de jelentős súlyú közbürokrácia jellemezte. A (már akkor is) gyenge középosztály egyszerre volt oka és következménye a befagyott társadalmi viszonyoknak, az átfogó, az országot a nyugati társadalomfejlődéshez hasonló pályára állítani szándékozó társadalmi reformok elmaradásának. Hogy is lehetett volna erős a középosztály egy olyan társadalomban, ahol az akkor még domináns agrárszektorban a földtulajdonosok 0,5%-a az összes földbirtoknak csaknem a felét birtokolta, miközben a mezőgazdaságból élők kétharmadának egyáltalán nem volt földtulajdona (Andorka 1982: 33–34.)? Nyilván nem lehet erős középosztályról beszélni ott, ahol a pénzügyi és ipari szektorokat mintegy 50 család birtokolta, miközben a közepes vállalkozások gyakorlatilag hiányoztak. A nagyon egyenlőtlen, ámde a gazdaságban és a

<sup>3</sup> A magyar polgárosodási folyamatot történetiségében és jelenvalóságában is elemző friss tanulmánykötet (Morcsányi–Tóth szerk. 2016) számos érdekes aspektust és nézőpontot mutat be erről (lásd különösen Tölgyessy 2016; Szelényi 2016; Róbert 2016; Tóth 2016a).

<sup>4</sup> A tanulmánynak ez a része két korábbi íráson alapul (Tóth 2016a, 2016b).

foglalkoztatottságban is rendkívül nagy súlyt képviselő agrárium mellett arányaiban kis létszámú modern kapitalista osztály, városi értelmiség és az ipari munkásság egy alapjában kettős társadalomszerkezetet jelentett (Erdei 1980; lásd még Gyáni–Kövér 2003), ami a társadalmi reformoknak (és a társadalom polgárosodásának is) alapvető gátját jelentette (Andorka–Harcza 1988). A korszak végén pedig a náci megszállás a zsidósággal együtt a polgárosult középosztály jelentős részét is megsemmisítette.

A második ok: a háború utáni orosz megszállás alatt kiépített rendszer kifejezetten olyan hatalmi struktúrát teremtett, amelyben a középosztály nem a rendszer oszlopaként, hanem éppen hogy annak ellenségeként volt beállítva. Az idővel létező szocializmussá szelídült proletárdiktatúra, miközben a kezdetekben jelentős csoportos társadalmi mobilitást, területi átrendeződést és bizonyos mértékű modernizációt ért el (Andorka 1982), a középszernek teret adott ugyan, de az egyéni vagyonosodásnak, a független középosztályi egzisztenciák tömeges kialakulásának lényegében útját állta, vagy legalábbis csak abban a mértékben tűrte, hogy a háború után kialakult geopolitikai leosztás társadalmi és legitimitációs feltételei még éppen meglegyenek. Legalább részben ennek következtében a háború utáni társadalomszerkezetet is kettősség jellemezte, csak akkor már másképpen; a választóvonalak az első és a második gazdaság, az első és a második társadalom között húzódtak.

A magyar gazdaság szektorális átrendeződése a kezdeti szocialista iparosítási hullám lezárultával csak lassan haladt. A nyolcvanas években az ipari foglalkoztatottság már csökkenni kezdett, a szolgáltatások térhódítása elkezdődött ugyan, de meglehetősen lassú volt, az agrárfoglalkoztatottság szerepe viszont egy viszonylag magas szinten (az összes aktív foglalkoztatottak majdnem 20%-án) stagnált (Andorka–Harcza 1988). A korábbi nagyon masszív szerkezeti átrendeződés lényegében a nyolcvanas évekre lezajlott, ami azzal is együtt járt, hogy a munkaerőpiacon ebben az időszakban aktív rétegek jó része egy erőteljes generáción belüli és generációk közötti mobilitási folyamat végén szerezte a nyolcvanas évekre elért státusát (ennek összes szocializációs, kulturális, fogyasztási és életstílus-elemével együtt). 1949 és 1990 között a mezőgazdasági munkások részaránya mintegy 30 százalékpontot csökkent, miközben a nem mezőgazdaságban foglalkoztatott munkásság részaránya csaknem két és félszeresére emelkedett. A foglalkoztatottak képzettségi szintje emelkedett ugyan, de 1990-ben a kétkezi munkásoknak még mindig csak körülbelül a fele volt szakmunkás. A szocialista iparosítás, az állami tulajdon és a nagyvállalati szerkezet erőltetése oda vezetett, hogy a kisiparosok és kiskereskedők rétegének létszáma 1970-re mintegy 80 ezer alá süllyedt és ezen a szinten stagnált később is. A nyolcvanas évek végére ez a réteg az 1949-es létszámnak még mindig csak mintegy felét tette ki (Andorka–Harcza 1988; Kolosi–Keller 2010).

Ahogy azt Kolosi (1987: 196.) leírta, az 1980-as években a magyar társadalom tagjainak mintegy kétharmadát jellemezte az ún. státuszinkonzisztencia. Mindez természetesen elsősorban, ha lehet egyáltalán ebben az időszakban ezt a fogalmat használni, a „középosztályt” érintette. A társadalmi szerkezet tetején mintegy 6%-nyi konzisztens elitet lehetett találni, akik minden tekintetben az elithez tartoztak, a társadalom alján mintegy 20%-nyi konzisztensen deprivált csoport helyezkedett el, miközben a köztes társadalmi csoportok kulturális, anyagi és lakásviszonyaikat tekintve inkonzisztens pozíciókat foglaltak el: az egyes társadalmi dimenziókban különböző helyzetben voltak. Mindezt még jelentősen formálta a széleskörű újraelosztási rendszer, amely a hiánygazdaság (Kornai 1980) körülményei között sok esetben nem tompította a társadalmi különbségeket, hanem, különösen a központilag kontrollálható erőforrások (lakás, jó minőségű egészségügy stb.) esetében egy másik szempont, a lojalitás mércéje szerint módosította őket (Szelényi 1990).

A rendszerváltáshoz kapcsolt egyik pozitív várakozás az volt, hogy a piacgazdaságba és demokráciába történő átmenet egyben a középosztály megerősödését (megteremtését?) is magával hozza majd. Mivel azonban a tulajdonosi középosztály gyakorlatilag nem létezett, vagy legalábbis nagyon erőtlén volt, az intellektuális középosztály viszont csak szelektíven és korlátozottan volt érdekelt a piaci viszonyok térnyerésében (különösen azokban a közszektorokban, oktatásban, egészségügyben, kultúrában, ahol az állami szerepvállalástól maga is nagyobb biztonságot és beleszólást remélhetett; Kolosi-Tóth (2012)), az átmenet ebből a szempontból felemásra sikerült. Miközben a gazdaság és politika működésmódja viszonylag gyorsan átalakult és a magyar viszonyokra hamarosan illettek a piacgazdaság és a demokrácia meghatározásai, a társadalomszerkezetet továbbra sem az erős középosztály által dominált „terhes babapiskóta” (Kolosi 2000) alakzata jellemezte.

Magyarországon a rendszerváltást nem a mélyben fölgyülemlett feszültségeket felszínre hozó, erőteljes és magának teret követelő polgárság kényszerítette ki, hanem sokkal inkább az történt, hogy a növekedési tartalékait már sokkal korábban felemészítő, az utolsó tíz évet gyakorlatilag csak túléléssel töltő, a válságról válságra evickélést nagyobb baj nélkül kizárólag az egyre növekvő külső eladósodás segítségével finanszírozni képes ország hatalmi elitje mögül kizuhant egyetlen jelentős külső támasza, a Szovjetunió. A magyar átmenet jelentős karaktereleme volt a külső eladósodottság, amelyről némi erőtlén hezitálás után a magyar elit úgy döntött, hogy nem az átütemezéssel vagy a nem fizetéssel járó rázósbabb utat választja, hanem a belső folyamatok időszakos megszorításokkal tarkított menedzselése, a vagyonelemek és piacok értékesítése révén igyekszik „kinőni” a rendkívül nagy GDP-arányos kamatterheket.

Bár általában nem mondható el a magyar privatizációról, hogy a „külföldnek történő kiárusítás” jellemezte volna, összességében mégsem eredmé-

nyezte sem a kis- és középvállalati szektor elégséges mértékű megerősödését, sem az erős közalkalmazotti osztály létrejöttét, sem pedig általában az erős középosztály létrehozását (Mihályi 2010). A folklórban „spontán privatizációnak” nevezett, a szocialista vállalatok menedzsmentjének első vagy második vonala által levezényelt tulajdoni átalakulás, bár valamelyest erősítette a magyar tulajdonosi középosztályt, természeténél fogva nem tudott tömegesen középosztályi egzisztenciákat teremteni. Az Antall-kormány „egzisztencia-hiteles”, kárpótlási jegyes kísérlete a nemzeti középosztály megteremtését szolgálta ugyan, de egyfelől nem tudta teljesen kifutni magát, másfelől határozott eredményei ellenére sem tudott tömeges hatást elérni. Ráadásul a következő (Horn Gyula által vezetett) kormányzat a tőkehiányos nemzetgazdaság, a jelentős adósságheggyel küszködő államháztartás kontextusában a privatizációs folyamat felgyorsítását egyes szektorok nagy cégeinek egyben (zömmel külföldieknek és multinacionális cégeknek) való értékesítésével látta megoldhatónak. Mindez sok pozitív eredménnyel járt (egyszeri jelentősebb privatizációs bevételek az államháztartásnak, gyors lebonyolítás stb.), a magyar tulajdonosi középosztály megerősítését ez azonban csak nagyon áttételesen (például egyes magyar beszállítók megerősödése révén) segíthette, ha egyáltalán segítette.

A tulajdoni átalakulás számottevő külföldi működőtőke-beáramlást, új technológiai eljárásokat, jelentős fejlesztéseket hozott a magyar gazdaságba. A termelékenységjavulás pozitív oldalát mindannyian élvezhettük, közvetlenül a szolgáltatások színvonalának javulása, közvetve pedig a potenciális GDP-pálya emelkedése és más hatások révén. Látni kell ugyanakkor, hogy a jelentős technológiai platformváltás és hatékonyságjavulás összességében negatív hatásokkal is járt. Miközben az ún. szocialista berendezkedés időszakában a magyar gazdaság jelentős technológiai lemaradást halmozott fel, elavult és alacsony hatékonyságú iparszerkezetet konzervált, a rossz hatékonyság egyik oka/velejárója éppen az volt, hogy látszólag sok embernek tudott termelőmunkát adni, ezáltal kvázi elrejtve a rosszul képzett, nyelveket nem beszélő, alkalmazkodásra önerőből képtelen részét a magyar munkáságnak. A privatizáció, a gazdasági rendszerváltás és a magyar gazdaságra elég drasztikus következményekkel járó csódtörvény egy csapásra láthatóvá tette és kapun belülről kapun kívülre helyezte a munkanélküliséget. Most már jól látható, hogy akkoriban az egymást követő kormányzatok rosszul kalibrálták be, hogy a munkahelyrombolás és a munkahelyteremtés között milyen ösztönzőkkel és átképzési lehetőségekkel lehetett volna a produktív világba átmenteni a kiszorított tömegeket (Köllő 2009). Egészen biztosan ez volt az egyik oka a torzult magyar társadalm szerkezetnek (Kolosi 2016): „alul” nagy tömegű deprivált rétegek alakultak ki, akiknek fölfelé, egy bármilyen szempontból is decensnek tekinthető középosztályi lét felé történő mozgáshetőségei minimálisak lettek. A mai magyar középosztály relatív gyenge-

ségének harmadik, legfontosabb okát tehát éppen a rendszerváltást követő évtized hatékonyság, makromutatók, nemzetközi felzárkózás stb. szempontjából egyenként sikeresnek tekinthető, ámde egy rendkívül alacsony szintű munkaerő-piaci egyensúlyt teremtő eseménysorára kell visszavezetnünk.

Ez a szituáció hosszú ideig nem is változott. Magyarország úgy jutott el a 2008-as válság időszakáig, hogy az ország ismételten jelentős külső eladósodással küzdött, a társadalomszerkezet alsó szegmensei az inaktivitás és a munkaerőpiac margóján egyensúlyoztak, fogyasztási szintjük fenntartása általában felemésztette folyó jövedelmeiket, mindeközben igazából a szó, klasszikus értelmében vett középosztály sem rendelkezett elégséges tartalékokkal.

## *5. Nemzetközi kitekintés II.: a válság és az európai országok középosztályai*

Egy nemrégén elkészült nemzetközi összehasonlító kötet (Vaughan-Whitehead ed. 2016) tapasztalatai szerint az 1980–1990-es években az európai országok jelentős részében a középosztályok erőteljes expanziója dominált, bár egyes országokban, egyes szektorokban már azok erózióját is meg lehetett figyelni.

A középosztályok nyugat-európai expanzióját részben a munkaerőpiac bővülése, részben pedig a jóléti állami intézményrendszer kiépülése vezérelték. A foglalkoztatottság általános növekedése, ezen belül elsősorban a női foglalkoztatottság kiterjedése sok háztartás számára tette kiegyensúlyozottabbá és kiszámíthatóbbá a jövedelemhez jutást. Esettanulmányok sora mutatta be, hogy mennyire fontos szerepet játszott a kétkeresős háztartások számának növekedése a holland (Salverda 2016), a portugál (González *et al.* 2016) vagy például a svéd (Anxo 2016) esetben. A leglátványosabb növekedés természetesen ott következett be, ahol néhány évtizede még nagyon alacsony volt a női foglalkoztatottság, mint például Spanyolországban, ahol az 1986-os 29%-ról 2014-ig 53%-ra emelkedett arányuk (Munoz-de-Bustillo–Anton 2016). Belgium (Kuypers–Marx 2016) és Írország (Maitre–Nolan 2016) esetében egyaránt erős összefüggést mutatott a középosztályba tartozás esélye a háztartásban levő keresők számának növekedésével.

A válság előtti időszakban a középosztályi expanzió másik jelentős forrása a közalkalmazottak számának növekedése volt (leginkább az állami szektorban, az egészségügyben, oktatásban, közszolgáltatásokban, közigazgatásban). Részben ugyancsak ezek a szektorok voltak a növekvő női foglalkoztatottság forrásai is, de a közszektorok általában a férfiak és a nők számára is a magasabb iskolázottságot igénylő, nagyobb foglalkoztatási biztonságot nyújtó állásokat kínálják, mely tényezők viszont a középosztályi lét legfontosabb forrásai közé tartoznak.



Látni kell azonban azt is, hogy már a válságot megelőző időszakban is voltak a jövedelmi középrétegek helyzetének erodálódása és a polarizáció irányába mutató tendenciák. Bár a háttérben meghúzódó tényezők sokfélék voltak, Németországban, Hollandiában, Görögországban, Luxemburgban, Dániában, Lettországon és az Egyesült Királyságban már 2004–2006-ban a jövedelmi középréteg szűkülését lehetett érzékelni (Vaughan-Whitehead–Vazquez-Alvarez–Maitre 2016). Más országokban viszont megfigyelhető volt egy „felzárkózási” tendencia (a korábban szűk középosztályok létszámárányának növekedése) is, például Litvánia, Spanyolország, Lengyelország és Észtország esetében (i.m. 9.).

A válság során, illetve azt követően általában vagy megállt a középosztályok arányának növekedése, vagy éppen erózió volt tapasztalható.

Általános, már a válság előtt is ható tendencia például a munkaerőpiacon keresett közepes képzettséget és skilleket elváró állások számának zsugorodása. A döntően a globalizációs folyamatoknak (termelés kihelyezésnek, tranzakciós és szállítási költségek csökkenése által intenzívebbé váló kereskedelemnek) és a gazdaságban lezajló, a tudásintenzív technológiák terjedésével összefüggő munkaerő-kereslet átrendeződésnek köszönhető folyamat nem a válsággal kezdődött, viszont a válság mindezt nyilvánvalóan felerősítette.

A gazdasági válság nyomán hét országban (Bulgáriában, Cipruson, Görögországban, Olaszországban, Portugáliában, Spanyolországban és Szlovéniában) tartósan és viszonylag nagyobb mértékben esett, míg a három balti országban nagyt csökkent, de hamar helyre is jött a foglalkoztatottság (Gábos *et al.* 2014; Masso–Mierina–Espenberg 2016). A megnövekedett munkanélküliség egyes országokban, különösképpen Olaszországban (Simonazzi–Barbieri 2016) és Görögországban (Karamessini–Giakoumatos 2016) nagymértékben sújtotta a fiatalabb generációkat, megnehezítve nekik ezzel azt, hogy középosztályi státust érjenek el vagy tartsanak fenn. Közben másutt, mint elsősorban Németországban (Bosch–Kalina 2016) és Belgiumban (Kuypers–Marx 2016) ez a hatás sokkal kisebb volt vagy egyáltalán nem érvényesült, részben a szakképzési programok sajátosságai, részben pedig a különböző rövid távú munkavállalási lehetőségek elérhetősége miatt.

Az alacsonyabb szintű foglalkoztatási biztonságot jelentő, időszakos, határozott idejű szerződésekkel történő foglalkoztatottság különösen nagyarányúvá vált Spanyolországban és Lengyelországban, de jelentős volt Portugáliában és Hollandiában is (az előbbi két országban minden negyedik, az utóbbi két országban minden ötödik bérből és fizetésből élőt érintett 2013-ban; Vaughan-Whitehead–Vazquez-Alvarez–Maitre (2016: 14.)). Ennek a foglalkoztatási formának a különösen a középosztályi állásokat kínáló szektorokban való terjedése a korábbi állapothoz képest, amikor erősebb volt a foglalkoztatási biztonság, gyengítette a középosztályokat. Görögországban, Írországban, Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában nemcsak

hogy emelkedett az ifjúsági munkanélküliség, de a munkába állni tudó fiatalok jelentős része számára inkább csak a részleges, nem szokványos, rövidebb időtartamú szerződések és részmunkaidős alkalmazások váltak elérhetővé, sokszor csapdahelyzeteket teremtve a pályakezdők számára.

A válság éveiben a foglalkozások polarizációja fölerősödött, csökkent a közepes szintű képzettséget igénylő munkák iránti kereslet, miközben növekedett a nem sztenderd munkák, határozott idejű munkaszerződések és részmunkaidős foglalkoztatás iránti kereslet. Ennek nyilván voltak pozitív hatásai a rövid távú foglalkoztatottságra, de a középosztályos háztartások anyagi biztonsága szempontjából egyértelműnek látszanak a negatív hatások is. A foglalkozási polarizáció különösen erősnek látszott Spanyolországban (Munoz-de-Bustillo–Antón 2016), valamint az Egyesült Királyságban (Grimshaw–Rafferty 2016).

A fenti tendenciák nyilván erősítették azt az egyébként évtizedes folyamatot, hogy a szakszervezeti szervezethez sok helyen visszaesett, és azoknak a szektoroknak és munkahelyeknek a száma, amelyekre a kollektív szerződések és a központi bérmegállapodások vonatkoztak volna, csökkent. A tapasztalatok azt mutatják, hogy csak kevés országban (Franciaországban, Belgiumban és Hollandiában) tudott a kollektív béralku intézményrendszere jelentős befolyással megmaradni (lásd Courtioux–Erhel 2016; Kuypers–Marx 2016; Salverda 2016), de tulajdonképpen pont ezekben az országokban tudott stabil maradni a középosztály pozíciója is (lásd Vaughan–Whitehead–Vazquez–Alvarez–Maitre 2016: 19.).

A közfoglalkoztatottság a válsággal sok országban megszűnt a középosztály aranytartaléka lenni. A pénzügyi válság és az állami kiadásokkal kapcsolatos megszorító politikák sok helyütt jártak együtt a közületi szektorokban is elbocsátásokkal, karcsúsításokkal, leépítésekkel. Ez utóbbiaknak erős hatása volt a női foglalkoztatottságra is (ami persze biztosan visszahatott a kétkeresős családmodell arányának visszaesésére is, bár erre viszonylag kevés adatunk van).

Összességében tehát megállapítható, hogy azokban az országokban, ahol a középosztályok erősebbek voltak és érdekeik védelmében meg tudták találni a hangot a politikacsinálókkal, ott ők előbb és kisebb veszteséggel tudtak kijönni a válságból. Meg kell jegyezni: a válsággal kapcsolatos sérülékenységet még csak nem is (vagy nem csak) az eladósodottság magyarázza. Jó példa erre Belgium, ahol az a tény, hogy a nagyon jelentős államadósság jó része az egyébként erős belga középosztály felé állt fenn, lényegesen kisebb mértékű kiszolgáltatottságot jelentett, mint az általában északi bankoknak tartozó déli államok esetében.

## *6. Középosztályok Magyarországon: új fejlemények, következtetések, tanulságok*

Magyarország tehát egy alacsony munkaerő-piaci egyensúlyon, nagyfokú inaktivitással, jelentős külső eladósodottsággal és a 2000-es években már megtapasztalt, viszonylag könnyen véghezvitt megszorítások után érkezett a válság küszöbére. Ha a politika már az 1990-es évektől prioritásként kezelte volna, hogy a járadékosok országát erős tulajdonosi és képzettségi polgárság által dominált középosztály országává tudja alakítani/formálni, különösen, ha e tekintetben lettek volna már sikeres lépések a 2000-es évek közepére, akkor az országot más helyzetben találta volna a válság. De a politika nem tudta ezt jól megoldani, vagy legalábbis rövid távon (mostanáig) nem sikerült megoldania. A baloldali kormányzatok hosszabb ideig nem is nagyon látszottak elszántságnak abban, hogy változtassanak az adott helyzeten. Abból kiindulva, hogy egy igazi baloldali politika szavazótáborát jelentős mértékben az állami juttatásokból élő járadékosok (nyugdíjasok, segélyezettek), valamint az adófizetői pénzekből megrendelt szolgáltatások beszállítói (közalkalmazottak, közhivatalnokok, állami beszállítók, egészségügyi és oktatási szakemberek stb.) adják – ez nem is nagyon meglepő. Később meg az történt, hogy a szocialisták ellenzékét akkor még egy zászló alá gyűjteni képes Fidesz 2002 után bekövetkezett politikai fordulata (petíciók, nemzeti konzultációk, államháztartási reform elleni megnyilvánulások, „szociális” népszavazási akciók stb.) előbb „kicsábította” a szavazótáborát a szocialisták zászlaja alól (lásd Fábíán–Tóth 2008), majd pedig a gazdasági válság idején, és főleg a 2010-es parlamenti választások győzelme után a kormánypárt lényegében a saját szavazótáborának fogságába került. Egyre erőteljesebb újraállamosítási kísérletekkel, mentőakciókkal, központosításokkal, néha akaratlanul, máskor meg kifejezetten akarva hozott létre olyan helyzeteket, ahol a háztartások egyre nagyobb mértékben függték magától az államtól (járadékosként, közalkalmazottként, köztisztviselőként, állami pályázati pénzekre utazó vállalkozóként stb.), miközben az efféle intézkedésekkel tüzdelt programot a politikai kommunikáció épp a középosztály megerősítéseként állította be. Az alkalmazott gazdaságpolitika ezzel egy időben a gazdaság szerkezetében sem járt együtt a kis- és középvállalkozói szektor megerősödésével, ami a hazai középosztály kitermelődésének egy másik lehetséges forrása lehetett volna. Az ezzel kapcsolatos elemzések ugyanis pontosan ezeknek a szektoroknak a gyengüléséről számolnak be. Palócz (2016) például kimutatja, hogy a magyar gazdaságban a cseh és az osztrák vállalatszerkezethez képest lényegesen kisebb a középvállalatok részaránya. Ráadásul a válság mind a vállalatok számát, mind pedig a foglalkoztatottak arányát illetően a hazai tulajdonú középvállalatok között végezte a legnagyobb pusztítást. Laki (2016) arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1990-es években még dinamikusan növekvő közép- és

nagyvállalkozások többségének lendülete a 2000 utáni években, már jóval a 2008-ban kezdődő gazdasági világválság előtt megtört. Számosan kezdtek zsugorodni, aktivitásukat csökkenteni, valamint a közpolitikai és a nyilvános diskurzusok különböző tereiből kivonulni. Később, különösképpen 2010 után pedig a vállalkozói réteg forrásokhoz jutási esélyei átpolitizálódtak, függővé váltak a politikailag vezérelt állami megrendelésektől, a gazdaság különböző szektoraiban lezajlott, az esélyek újraosztását is magával hozó adókkal, szabályozással és a működési engedélyek szelektív kiadásával járó gyakorlatoktól.

A középosztálynak persze szerves része a közalkalmazotti réteg is, sőt egy erős közalkalmazotti és közhivatalnoki réteg talán a középosztály egyik legfontosabb bázisa minden mai nyugat-európai demokráciának is. Ezért a baloldali kormányoknak az a kísérlete, hogy a közalkalmazotti szektort béremeléssel erősítse, akár a középosztályt erősítő politikává is válhatott volna. Mivel azonban Magyarországon a közszektorok (államigazgatás, oktatás, egészségügy, szociális szféra stb.) reformja az egyes területeken különböző okok miatt, de nagyjában-egészében azért mégiscsak elmaradt, ezek a szektorok sem tudtak a stabil középosztály bázisává válni. Ezekben a szektorokban még ma is jelentős részben olyan állapotok uralkodnak, mint az 1980-as években a rendszerváltás előtti szocialista nagyvállalatokban (túlfoglalkoztatás, rossz munkaszervezés, nem szakmai előre jutási kritériumok stb.). Az egészségügyben és az oktatásban (de az államigazgatásban is) még ma is sokan keresnek keveset. Hosszan lehetne listázni azokat a foglalkozásokat, amelyeknek a művelői Nyugat-Európában stabil középosztályi életfeltételeket tudnak teremteni, nálunk meg a velük elérhető életszínvonal a deprivációs lét határát súrolja. Csak két példával élve: a magyar tanári fizetések a felsőoktatást végzettek magyarországi átlagfizetéseinek körülbelül felét teszik ki (ez az OECD-ben a második legalacsonyabb, lásd OECD (2014: 455.)), az orvosok nemzetgazdasági átlaghoz vett keresetei pedig Magyarországon a legalacsonyabbak az OECD-országok között (OECD 2013: 75.). Miközben bizonyos tipikus középosztályi foglalkozásokban (például orvosok esetében) Magyarországon kb. a nemzetgazdasági átlag másfélszeresét lehet elérni, ez az arány az OECD-országok többségében legalább kétszeres. Egy luxemburgi ápolónő, aki a luxemburgi átlagfizetésnél körülbelül 40%-kal keres többet, kvalifikálhat arra, hogy középosztályinak tekintsük, de a magyar átlag 80%-át kereső magyar kollégájáról (OECD 2013: 81.) mindezt már nem lehet elmondani.

A középosztály erejéhez azonban (mint azt a nyugat-európai példák is mutatták) a többé-kevésbé stabil életkörülmények, a kiszámítható életpálya, illetve a foglalkoztatási biztonság is hozzátartozik. Magyarországon a szakszervezetek nem voltak alkalmasak arra, hogy ezt elérjék. A rendszerváltás során a régi szakszervezetek súlyosan diszkreditálták magukat és elvesztették

tagságukat, az újak meg nem tudtak igazán megerősödni, ezért a szakszervezeti szervezettség színvonala az utóbbi évtizedekben rendkívül alacsony maradt. Ezzel együtt a sztrájkok és egyéb munkaügyi akciók száma is végig rendkívül alacsony volt a rendszerváltás során. A magyar munkaügyi szabályozás egészen a legutóbbi időkig meglehetősen erős volt, gazdaságpolitikai szempontból talán túlzottan is akadályozva a reformokat, megnehezítve az elbocsátásokat és az új felvételeket, gátolva ezáltal a gazdaság hatékony alkalmazkodását; bár ezzel a foglalkoztatottságon belül tartott sok közalkalmazottat és közszférában foglalkoztatott munkavállalót, de mivel ezt a védelmet egyszerre sokaknak biztosította, nem vált lehetővé, hogy a fenti foglalkozási kategóriák jövedelmeit olyan színvonalra emelje, amely valódi középosztályi létet biztosíthatott volna az itt dolgozók számára. A 2010 utáni új munkaügyi szabályozás mindössze annyi változást hozott, hogy miközben a munkaerőpiac flexibilitását növelte, egyúttal viszont csökkentette is a munkahelybiztonságot (Laki–Nacsá–Neumann 2012). Ma tehát egy elvileg középosztályi foglalkozást űző, magyar munkavállalónak a jövedelmei úgy maradtak relatíve alacsonyak, hogy közben a munkahelybiztonsága is kedvezőtlenebben alakul az eddig megszokottnál. Ez tehát a hazai középosztály gyengeségének egy újabb oka (és paradox módon következménye is).

Az utóbbi években ráadásul a középosztályi szektorok és munkahelyek nemcsak munkaügyi szempontból lettek kiszolgáltatottabbak, hanem az egyes középosztályi foglalkozások művelői szakmai autonómiájuk jelentős szűkülésével is kénytelenek voltak szembenézni. Leginkább szembeszökő példát ad erre az oktatás újraközpontosításának gyakorlata, valamint az, hogy az egészségügyi ellátás sok helyütt feudális jellegű belső viszonyrendszere nem hogy átalakult volna, hanem továbbra is változatlan formában küldi negatív üzeneteit a frissen végzett orvosok és egészségügyi személyzet felé, akik az utóbbi időben növekvő mértékben távoztak (csak részben anyagi okok miatt) külföldre.

A 2010 utáni időszak adózási változásai és szociálpolitikai gyakorlata és kiterjesztése, továbbá a lakástámogatási rendszerek átalakítása egyes középosztályi csoportokat (mindenekelőtt a fiatalabbakat és a sokgyermekeseket) „helyzetbe hozott”. Az adók és támogatások rendszerének átalakítása és az elsősorban a deprivált, a munkaerőpiac margóján egyensúlyozó rétegek számára bevezetett közmunkaprogramok (deklarált céljaik szerint legalábbis) a járadékos társadalom működésmódjának „munka-alapú társadalommá” átfordítását hivatottak szolgálni. Ebben a fázisban azonban (részben az eltelt viszonylag rövid idő, részben pedig a rendelkezésre álló kellően alapos adatok híján) nem lehet még egyértelműen megmondani, hogy mi lesz a változások összesített hatása a középosztályosodásra. Sok múlik ugyanis azon, hogy a fenti változások egy erősödő társadalmi mobilitási és felemelkedési tendenciát segítenek-e elő, vagy (különösen a közmunkaprogramok) inkább a patrő-

nus–kliens viszonyok és az oligarchizálódási tendenciák erősödését fogják-e támogatni.

## 7. Összefoglalás

A tanulmány legfontosabb megállapításai a következők:

- Magyarországon a szociológiai értelemben vett (fogyasztási mintáit, vásárlóerejét tekintve definiált) középosztály ott kezdődik, ahol a jövedelmi középréteg véget ér. A társadalom alulról számított 60%-a nem képes középosztályi életminta követésére. Ennek okai részben historikusak, a 20. század magyar történelmében és a második világháború előtti és utáni nem demokratikus rezsimek gazdaságpolitikájában és társadalompolitikájában keresendők.

- A rendszerváltás első időszakának gazdaság- és társadalompolitikája alacsony szintű munkaerő-piaci egyensúlyt (nagyfokú inaktivitás, alacsony foglalkoztatottság, duális gazdaság- és társadalomszerkezet) jelentős mérvű deprivációval és szűk, erőtlen középosztállyal jellemezhető társadalomszerkezetet eredményezett. Az egymást követő kormányzatoknak nem sikerült érdemben megoldaniuk azt a feladatot, hogy a „járadékosok országából” egy erős középosztállyal rendelkező társadalmat hozzanak létre. Az utóbbi évek tapasztalatai a járadékszint csökkenése helyett inkább annak átrendeződését valószínűsítik.

- A magyar középosztály erősítéséhez (is) szükség lenne a közszektorok reformjára, a közzféra kiszámítható átalakulására. Ennek a foglalkoztatási biztonság előmozdítása és munkaerő-piaci rugalmasság megtartása egyaránt a része kellene legyen. Szükség lenne azonban arra is, hogy a szakmai autonómiák erősödjenek, a középosztály szempontjából kulcsfontosságú, részben állami szektorokban (oktatásban, egészségügyben) és az általában ugyancsak ezeknek a szolgáltatásoknak a területén működő szellemi szabadfoglalkozású csoportoknak az esetében is.

- Végso soron a középosztály ereje és jóléte szorosan összekapcsolódik a gazdaság általános növekedési potenciáljával. Az utóbbi azonban nem automatikusan hozza létre az előbbit. Közvetlen kapcsolatot jelent viszont a kettő között a hazai kis- és középvállalati szektor szereplőinek dinamizmusa. Ehhez azonban – a széles körben tapasztalható állami és politikai intervencionizmus helyett – arra lenne szükség, hogy a kis- és középvállalati szektor a saját mozgástörvényei szerint fejlődhesen olyan irányba, amit mindenekelőtt a piaci lehetőségek jelölnek ki, nem pedig a politikai szereplők akarata.

## IRODALOM

- Andorka R. 1982: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest: Gondolat.
- Andorka, R. – I. Harcsa 1988: Modernization in Hungary in the long and short run as measured by social indicators. Sociological Working Papers, Budapest: MKKE Szociológia Tanszék.
- Anxo, D. 2016: The rise and fall of the Swedish middle class? In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 371–402. p.
- Atkinson, A. B. – A. Brandolini 2013: On the identification of the middle class. In: Gornick, J. – M. Jäntti eds. 2013: 77–100. p.
- B. Kis A. – Gábos A. 2016: Konzisztens szegénység az Európai Unióban és Magyarországon. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk. 2016: Társadalmi riport. Budapest: TÁRKI.
- B. Kis A. – Tóth I. Gy. 2016: A Monitor alapvető demográfiai és jövedelmi adatainak összevetése más adatforrásokkal. A „Makro sokkok – mikro válaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon – A Társadalmi Monitor kutatás”. Gyorsjelentés a kutatásról 2. kötet. Budapest: TÁRKI, Munkaanyag.
- Bosch, G. – T. Kalina 2016: The erosion of the German middle class: the end of the ‘levelled-out, middle class society’? In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 133–164. p.
- Bourdieu, P. 1983. „Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital” in Zur Theorie sozialer Ungleichheiten, In: Kreckel R. Hrsg: Soziale Ungleichheiten. Göttingen: Schwartz. (Magyarul: Bourdieu, P. 1997. Gazdasági tőke, társadalmi tőke, kulturális tőke. In: Angelusz R. szerk.: A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok. Budapest: Új Mandátum, 156–177. p.)
- Courtixoux, P. – Ch. Erhel 2016: Transformation in the world of work and the middle class: The French experience. In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 109–132. p. Devine, M. – M. Savage, – R. Scott – J. Crompton eds. 2004: Rethinking class. cultures, identities and lifestyles. Basingstoke (UK): Palgrave Macmillan.
- Erdei F. 1980: A magyar társadalomról. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fábián Z. 2015: Társadalmi rétegek, fogyasztási státuscsoportok Magyarországon. In: Szívós P. – Tóth I. Gy. szerk. 2015. 128–142. p.
- Fábián Z. – Róbert P. – Szívós P. 1998: Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk. 1998: Társadalmi riport 2000, Budapest: TÁRKI, 72–91. p.
- Fábián, Z. – Kolosi T. – Róbert P. 2000: Fogyasztás és életstílus. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk. 2000: Társadalmi riport 2000. Budapest: TÁRKI, 225–259. p.
- Fábián Z. – Tóth I. Gy. 2008: Lófogók és csirkekötők. Pártpreferencia csoportok politikai azonosulása és attitűdjei. In: Szívós P. – Tóth I. Gy. szerk. 2008: 203–220. p.
- Fábián, Z. – A. Gábos – M. Kopasz – M. Medgyesi – P. Szívós – I. Gy. Tóth 2014: Hungary: A country caught in its own trap. In: Nolan, B. – W. Salverda – D. Checchi – I. Marx – A. McKnight – I. Gy. Tóth – H. G. van de Werfhorst eds. 2014: 322–345. p.
- Gábos A. – Branyiczki R. – Lange B. – Tóth I. Gy. 2014: Az aktív korúak foglalkoztatottsága és szegénysége az Európai Unióban és Magyarországon: válság előtt, alatt és után. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk. 2014: 179–203. p.
- Goldthorpe, J. H. 2012: Back to class and status: or why a sociological view of social inequality should be reasserted. Revista Espanola de Investigaciones Sociologicas, vol. 137, no. 1, 201–216. p.
- González, P. – A. Figueiredo – H. Figueiredo – L. D. Santos 2016: Still holding on? Inequality, labour market and middle income groups in Portugal. In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 303–340. p.
- Gornick, J. C. – M. Jäntti 2013: Income inequality. Economic disparities and the middle class in affluent societies. Stanford, California: Stanford University Press.

- Grimshaw, D. – A. Rafferty 2016: How have middle-income households fared in unequal Britain? A focus on work and employment trends. In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 403–434. p.
- Gyáni G. – Kövér Gy. 2003: Magyarország társadalomtörténete. Budapest: Osiris.
- Karamessini, M. – S. Giakoumatos 2016: The Greek middle classes facing and uncertain future. In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 165–188. p.
- Kolosi T. 1987. Tagolt társadalom. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T. 2000: A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete. Budapest: Osiris.
- Kolosi T. 2016: Strukturális torzulások a magyar társadalomban. Magyar Tudomány, 2016. augusztus.
- Kolosi T. – Keller T. 2010: Kikristályosodó társadalomszerkezet. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. 2010: 105–138. p.
- Kolosi T. – Pósch K. 2014: Osztályok és társadalomkép. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. 2014: 139–156. p.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk. 2010: Társadalmi riport 2010. Budapest: TÁRKI.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk. 2012: Előszó. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk. 2012: 7–15. p.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk. 2012: Társadalmi riport 2012. Budapest: TÁRKI.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk. 2014: Társadalmi riport 2014. Budapest: TÁRKI.
- Kornai J. 1980: A hiány. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Köllő J. 2009: A pálya szélén. Iskolázatlan munkanélküliek a poszt szocialista gazdaságban. Budapest: Osiris.
- Kuypers, S. – I. Marx 2016: Social concertation and middle class stability in Belgium. In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 73–108. p.
- Laki M. 2016: Magyar nagyvállalkozók a Nemzeti Együttműködés Rendszerében, avagy a polgárosodás esélyei. In: Morscsányi G. – Tóth I. Gy. szerk. 2016: 111–124. p.
- Laki M. – Nacsas B. – Neumann L. 2012: Az átalakuló munka világa. Az új Munka Törvénykönyve bevezetésének kezdeti tapasztalatai. Szakszervezeti Kiskönyvtár 33., Budapest: Liga Szakszervezetek. 2012. december.
- Lelkes, O. – M. Medgyesi – I. Gy. Tóth – T. Ward 2009: Income distribution and the risk of poverty. In: Ward, T. – O. Lelkes – H. Sutherland – I. Gy. Tóth eds. 2009: 17–44. p.
- Maitre, B. – B. Nolan 2016: Middle incomes in boom and bust: the Irish experience. In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 219–244. p.
- Masso, J. – I. Mierina – K. Espenbergh 2016: Is the world of work stimulating middle class growth in the Baltic states? In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 39–72. p.
- Mihályi, P. 2010. A magyar privatizáció enciklopédiája 1–2. kötet. Budapest: Pannon Egyetemi Kiadó – MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Morscsányi G. – Tóth I. Gy. szerk. 2016: A magyar polgár. Budapest: Magvető–TÁRKI letölthető innen: <http://www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/magyarpolgar/amagyarpolgar.pdf>
- Muñoz-de-Bustillo, R. – J.-I. Antón 2016: Knocking on heavens door: changes in the world of work and the middle class in Spain. In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 341–370. p.
- Nolan, B. – W. Salverda – D. Checchi – I. Marx – A. Mcknight – I. Gy. Tóth – H. G. van de Werfhorst eds. 2014: Changing inequalities and societal impacts in rich countries: thirty countries' experiences. Oxford: Oxford University Press.
- Oblath G. 2014: Gazdasági átalakulás, nekilendülés és elakadás. Magyarország makrogazdasági konvergenciája az Európai Unió fejlett térségéhez az 1990-es évek elejétől 2013-ig. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk. 2014: 21–50. p.
- OECD 2008: Growing unequal? Income distribution and poverty in OECD countries, Paris: OECD.
- OECD 2011: Divided we stand. Why inequality keeps rising? Paris: OECD.
- OECD 2013: Health at a glance. OECD Indicators. Paris: OECD.
- OECD 2014: Education at a glance 2014. Paris: OECD.
- OECD 2015: In it together. Why less inequality benefits all? Paris: OECD.



- Palócz É. 2016: A magyar közép- és nagyvállalatok nyomában. In: Morcsányi G. – Tóth I. Gy. szerk. 2016. 125–138. p.
- Pressman, S. 2007: The decline of the middle class: An international perspective. *Journal of Economic Issues*, vol. 41, no. 1, 181–200. p.
- Róbert P. 2016: Polgárosodás-projekt: kiemelt program – bizonytalan ideig szünetel. In: Morcsányi G. – Tóth I. Gy. szerk. 2016: 61–72. p.
- Salverda, W. 2016: Stagnating incomes and the middle class in the Netherlands: running to stand still? In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 271–302. p.
- Simonazzi, A. – T. Barbieri 2016: The middle class in Italy: reshuffling, erosion, polarization. In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 245–270. p.
- Szelényi I. 1990: Új osztály, állam, politika. Budapest: Európa Kiadó.
- Szelényi I. 2016: A „második Bildungsbürgertum-projekt” virágzása és hanyatlása. In: Morcsányi G. – Tóth I. Gy. szerk. 2016: 37–46. p.
- Szivós P. 2014: A magyar háztartások jövedelme és fogyasztása nemzetközi összehasonlításban: Felzárkózás vagy leszakadás? In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk. 2014: 51–62. p.
- Szivós P. – Tóth I. Gy. szerk. 2008: Köz, teher, elosztás. TÁRKI Monitor Jelentések 2008. Budapest: TÁRKI.
- Szivós P. – Tóth I. Gy. szerk. 2015: Jól nézünk ki (...?)! Háztartások helyzete a válság után. TÁRKI Monitor jelentések 2014. Budapest: TÁRKI.
- Tóth, I. Gy. 2014: Revisiting grand narratives of growing income inequalities: lessons from 30 country studies. In: Nolan, B. – W. Salverda – D. Checchi – I. Marx – A. Mcknight – I. Gy. Tóth – H. G. van de Werfhorst eds, 2014: 11–47. p.
- Tóth I. Gy. 2015: Jövedelemeloszlás 2009–2014 között. In: Szivós P. – Tóth I. Gy. szerk. 2015: 11–44. p.
- Tóth I. Gy. 2016a: Róka fogta csuka. Miért gyenge és szűk a magyar középosztály és mitől változhatna meg mindez? In: Morcsányi G. – Tóth I. Gy. szerk. 2016: 73–84. p.
- Tóth, I. Gy. 2016b: Is Hungary still in search of its middle class? In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 189–218. p.
- Tölgyessy P. 2016: Zsákutcából zsákutcába. Az ismétlődően megrekedő magyar polgárosodás ellentmondásai. In: Morcsányi G. – Tóth I. Gy. szerk. 2016: 17–36. p.
- U. S. Department Of Commerce 2010: Middle class in America. Prepared by the U. S. Department Of Commerce Economics and Statistics Administration for the Office of the Vice President of the United States Middle Class Task Force, January 2010, [www.esa.doc.gov/sites/default/files/middleclassreport.pdf](http://www.esa.doc.gov/sites/default/files/middleclassreport.pdf) (Letöltés dátuma: 2016.09.07.)
- Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: Trends in the world of work: What effects on inequalities and middle-income groups? Geneva, Switzerland: International Labour Office.
- Vaughan-Whitehead, D. – R. Vazquez-Alvarez – N. Maitre. 2016: Is the world of work behind middle class reshuffling? In: Vaughan-Whitehead, D. ed. 2016: 1–38. p.
- Ward, T. – O. Lelkes – H. Sutherland. – I. Gy. Tóth eds. 2009: European inequalities. Social inclusion and income distribution in the European Union. Budapest: TÁRKI.